अष्टमः पाठः

पम्पासरोवर्णनम्

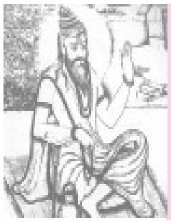

संस्कृतवाङ्मये वाल्मीकिरामायणं काव्येषु आदिकाव्यमस्ति। प्रस्तुतश्लोकाः वाल्मीकिरामायणस्य किष्किन्धाकाण्डात् गृहीताः। एतेषु श्लोकेषु पम्पासरोवरस्य प्रकृतेः मनोहरं चित्रणमस्ति। भगवान् रामः सौमित्रस्य कृते प्रकृतेः सजीवं वर्णनं कृतवान्।

सौमित्रे शोभते पम्पा वैदूर्यविमलोदका।
फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥1॥

अन्वयः - सौमित्रे! विविधैः द्रुमैः शोभिता, फुल्लपद्मोत्पलवती वैदूर्यविमलोदका पम्पा शोभते।

शब्दार्थः -

सौमित्रे!	-	लक्ष्मण!
विविधैः	-	नानाप्रकारैः
द्रुमैः	-	वृक्षैः
फुल्लपद्मम्	-	विकसितकमलपुष्पम्
वैदूर्यम्	-	रत्नविशेषः
विमलोदका	-	स्वच्छजलयुक्ता

सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम्।
यत्र राजन्ति शैला वा द्रुमाः सशिखराः इव ॥2॥

अन्वयः - सौमित्रे! पम्पायाः शुभदर्शनं काननं पश्य, यत्र द्रुमाः सशिखराः शैलाः इव राजन्ति।

शब्दार्थः -

सौमित्रे!	-	सुमित्रानन्दन!
पम्पायाः	-	पम्पानामसरोवरस्य
काननम्	-	वनम्
सशिखराः	-	शिखरयुक्ताः
द्रुमाः	-	वृक्षाः
शैलाः	-	पर्वताः
इव	-	यथा (समान)
राजन्ति	-	शोभन्ते

नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना ।

सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥3॥

अन्वयः - हि नलिनैः संछन्ना अपि अत्यर्थशुभदर्शना सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला अस्ति ।

शब्दार्थः -

नलिनैः	-	कमलैः
संछन्ना	-	आच्छादिता
शुभदर्शना	-	दर्शने अतिशोभना
मृगद्विजसमाकुला	-	पशुपक्षिभिः आन्दोलिता (अस्ति)

पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ।

लताभिः पुष्पिताग्राभिरूपगूढानि सर्वतः ॥4॥

अन्वयः - समन्ततः शिखराणि पुष्पभारसमृद्धानि । पुष्पिताग्राभिः लताभिः सर्वतः उपगूढानि ।

शब्दार्थः -

पुष्पभारसमृद्धानि	-	फुल्लकुसुमैः परिपूर्णानि
उपगूढानि	-	आच्छादितानि
पुष्पिताग्राभिः	-	फुल्लिताग्राभिः (खिले हुए पुष्पों से)
लताभिः	-	वल्लरीभिः (लताओं से)

प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ।

वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥5॥

अन्वयः - वायुवेगप्रचलिताः विविधाः काननद्रुमाः रम्येषु प्रस्तरेषु गां च पुष्पैः अवकिरन्ति ।

शब्दार्थः -

वायुवेगप्रचलिताः	-	वातैः आन्दोलिताः (वायु के द्वारा हिलाये गये)
काननद्रुमाः	-	वन्यवृक्षाः
रम्येषु	-	रमणीयेषु
प्रस्तरेषु	-	पाषाणखण्डेषु
गाम्	-	पृथिवीम्
अवकिरन्ति	-	विकिरन्ति (विखेरते हैं)

पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ।

कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडतीव समन्ततः ॥6॥

अन्वयः - सौमित्रे ! पश्य, मारुतः समन्ततः पतितैः पतमानैः च पादपस्थैः कुसुमैः क्रीडति इव ।

शब्दार्थः -

सौमित्रे !	-	लक्ष्मण !
मारुतः	-	पवनः
पादपस्थैः	-	वृक्षस्थैः
कुसुमैः	-	पुष्पैः
क्रीडति इव	-	क्रीडन इव दृश्यते (खेलता हुए सा दिखता है)

विक्षिपन् विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ।

मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥7॥

अन्वयः - नगानां कुसुमोत्कटाः विविधाः शाखाः विक्षिपन् मारुतः चलितस्थानैः षट्पदैः अनुगीयते ।

शब्दार्थः -

नगानां	-	वृक्षाणाम्
कुसुमोत्कटाः	-	पुष्पैः परिपूर्णाः
विक्षिपन्	-	आन्दोलयन्
मारुतः	-	पवनः
चलितस्थानैः	-	स्वस्थानात् विचलितैः
षट्पदैः	-	भ्रमरैः

स एव सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ।

गन्धमभ्यवहन् पुण्यं श्रमापनयोऽनिलः ॥8॥

अन्वयः - स एव सुखसंस्पर्शो, चन्दनशीतलः पुण्यं गन्धम् अभ्यवहन्, श्रमापनयः अनिलः वाति ।

शब्दार्थः -

गन्धमभ्यवहन्	-	गन्धं धारयन् अर्थात् सुरभितः
श्रमापनयः	-	श्रमापहारकः (थकावट दूर करती हुई)
अनिलः	-	पवनः
वाति	-	प्रवहति (बहती है)

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ।

संसक्तशिखराः शैलाः विराजन्ति महाद्रुमैः ॥9॥

अन्वयः - पुष्पवद्भिः मनोरमैः महाद्रुमैः रम्येषु गिरिप्रस्थेषु संसक्तशिखराः शैलाः विराजन्ति ।

शब्दार्थः -

पुष्पवद्भिः	-	पुष्पयुक्तैः
मनोरमैः	-	प्रियैः, मनोहरैः
महाद्रुमैः	-	विशालैः वृक्षैः
गिरिप्रस्थेषु	-	पर्वतानां पृष्ठभागेषु
शैलाः	-	पर्वताः
विराजन्ति	-	शोभन्ते

एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ।

वृक्षगुल्मलताः पश्य सम्पतन्ति समन्ततः ॥10॥

अन्वयः - पश्य, नानारावविराविणः विचित्राः पतगाः, वृक्षगुल्मलताः समन्ततः सम्पतन्ति ।

शब्दार्थः - नानारावविराविणः - विविधस्वरेण कलरवं कुर्वन्तः (भाँति-भाँति बोली बोलने वाले)
पतगाः - पक्षिणः
सम्पतन्ति - उड्डीयन्ते (उड़ते हैं)

पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ।
सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव ॥11॥

अन्वयः - सौमित्रे ! पुष्पशालिनाम् वनानां तोयमुचाम् वर्षम् इव पुष्पवर्षाणि सृजतां रूपाणि पश्य।

शब्दार्थः - पुष्पशालिनाम् - पुष्पयुक्तानाम्
तोयमुचाम् - मेघानाम्
वर्षम् - वृष्टिम्

मत्तकोकिलसंनादैर्नर्तयन्निव पादपान् ।
शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥12॥

अन्वयः - शैलकन्दरनिष्क्रान्तः अनिलः प्रगीत इव, मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान् नर्तयन् इव (वाति)।

शब्दार्थः - शैलकन्दरनिष्क्रान्तः - गिरिगुहाभ्यः निर्गतः (पर्वत की कन्दराओं से निकली हुई)
अनिलः - वायुः
संनादैः - कलरवैः (विशेष ध्वनि के साथ)
पादपान् - वृक्षान्

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

(क) कस्य काननं शुभदर्शनम् ?
(ख) सुखसंस्पर्शः चन्दनशीतलश्च कः वाति ?
(ग) नानारावविराविणः के ?
(घ) कानि पुष्पभारसमृद्धानि ?
(ङ) काननद्रुमाः प्रस्तरेषु कैः अवकिरन्ति ?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

(क) कीदृशी पम्पा शोभते ?
(ख) मारुतः कीदृशैः कुसुमैः क्रीडति इव ?
(ग) पुष्पिताग्राभिः लताभिः कानि उपगूढानि ?
(घ) श्रमापनयः अनिलः कीदृशः ?
(ङ) के पुष्पैः गाम् अवकिरन्ति ?

3. त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरत -

(क) सशिखराः द्रुमाः कीदृशाः राजन्ति ?

(ख) पुष्पशालिनां वनानां पुष्पवर्षा कीदृशी ?

(ग) वैदूर्यविमलोदका पम्पा कथं शोभते ?

(घ) विचित्राः पतगाः कुत्र सम्पतन्ति ?

(ङ) शैलकन्दरनिष्क्रान्तः अनिलः कथं वाति ?

4. रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) पश्य रूपाणि सौमित्रे ....।

(ख) सौमित्रे पश्य पम्पायाः ....।

(ग) सौमित्रे शोभते पम्पा ....।

(घ) वायुवेग प्रचलिताः ....।

(ङ) .... शिखराणि समन्ततः।

5. विशेष्य-विशेषणानि योजयत -

	'अ'	'आ'
(क)	रम्येषु	महाद्रुमैः
(ख)	कुसुमोत्कराः	लताभिः
(ग)	चन्दनशीतलः	प्रस्तरेषु
(घ)	मनोरमैः	अनिलः
(ङ)	पुष्पिताग्राभिः	विविधाः शाखाः

6. अधोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
पश्य				
शोभते				
वाति				
विराजन्ति				
सम्पतन्ति				

7. **प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक् कुरुत –**

(क) अभ्यवहन्

(ख) अवकिरन्ति

(ग) विक्षिपन्

(घ) पतमानैः

(ङ) पतितैः

8. **नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत –**

(क) विमलोदका

(ख) नलिनैरपि

(ग) क्रीडतीव

(घ) अत्यर्थम्

(ङ) मारुतश्च

9. **नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत –**

(क) मृगद्विजौ

(ख) महाद्रुमः

(ग) वायुवेगप्रचलिताः

(घ) मत्तकोकिलः

(ङ) चन्दनशीतलः

योग्यताविस्तारः –

- वाल्मीकिरामायणमधिकृत्य ऋतुवर्णनं वर्षावर्णनं ग्रीष्मवर्णनम् इत्यादीनि पठत।